

UDK:71/72

Pahlavon QURBONOV,
Qarshi davlat universiteti doktranti, g.f.n., dotsent
E-mail: pahlavon82@mail.ru
Gulhayo QO'LDOSHEVA
Qarshi davlat universiteti tayanch doktranti, PhD

Tarix fanlari doktrori, professor A.Alimov taqrizi asosida

AHOLI MANZILGOHLARI RIVOJLANISHINING KLASSIK NAZARIYALARI TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada aholi manzilgohlarining ilmiy-nazariy masalalari ko'rib chiqiladi. Aholi manzilgohlarining shakllanishi, rivojlanishi va ularning hududiy joylashuvi tarixiy va geografik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Urbanizatsiya jarayonlari va aholi joylashuvining iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirlarini tushuntirish maqsadida bir qator nazariyalar, jumladan, V. Kristallerning markaziy o'rinlar nazariyasi, I.G. fon Tyunenning halqalar modeli, A. Veberning sanoat joylashuvi nazariyasi, F. Perruning o'sish qutblari nazariyasi hamda shaharsozlikka oid modellar tahlil qilinadi. Shuningdek, lokalizatsiya nazariyasi va uning hududiy rivojlanishga ta'siri haqida ham ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Aholi manzilgohlari, urbanizatsiya, markaziy o'rinlar nazariyasi, lokalizatsiya nazariyasi, shaharsozlik, iqtisodiy geografiya, transport omili, hududiy rivojlanish, shahar modellari, iqtisodiy faoliyat.

АНАЛИЗ КЛАССИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ РАЗВИТИЯ НАСЕЛЁННЫХ ПУНКТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются научно-теоретические вопросы населённых пунктов. Анализируется формирование, развитие и территориальное размещение поселений с исторической и географической точек зрения. Для объяснения процессов урбанизации и социально-экономического влияния расселения рассматриваются различные теории, включая теорию центральных мест В. Кристаллера, модель кругов И. Г. фон Тюнена, теорию размещения промышленности А. Вебера, теорию полюсов роста Ф. Перру, а также модели градостроительства. Кроме того, в статье приводятся сведения о теории локализации и её влиянии на региональное развитие.

Ключевые слова: Населённые пункты, урбанизация, теория центральных мест, теория локализации, градостроительство, экономическая география, транспортный фактор, региональное развитие, городские модели, экономическая деятельность.

ANALYSIS OF CLASSICAL THEORIES OF HUMAN SETTLEMENT DEVELOPMENT

Annotation

The article examines the scientific-theoretical issues of human settlements. The formation, development, and spatial distribution of settlements are analyzed from historical and geographical perspectives. Various theories, including Walter Christaller's Central Place Theory, Johann Heinrich von Thünen's Ring Model, Alfred Weber's Industrial Location Theory, François Perroux's Growth Pole Theory, and urban planning models, are discussed to explain urbanization processes and the economic and social impacts of settlement distribution. Additionally, the article provides insights into the theory of localization and its influence on regional development.

Key words: Human settlements, urbanization, Central Place Theory, Localization Theory, urban planning, economic geography, transportation factor, regional development, urban models, economic activity.

Kirish. Aholi manzilgohlarining paydo bo'lishi va shakllanishi kishilik jamiyatining rivojlanish tarixi bilan bevosita bog'liq. Ko'p yillik tarixiy tadqiqotlarga ko'ra dastlabki aholi manzilgohlari neolit davrida (miloddan avvalgi 10-8 ming yilliklar atrofida) paydo bo'la boshlagan. Bu davr insoniyat tarixida ovchilik va termachilik negizida qishloq xo'jaligi (dehqonchilik va chorvachilik) va doimiy turg'un aholi manzilgohlar paydo bo'lishining asosiy bosqichi hisoblanadi. Neolit inqilobi davrida odamlar hunarmandchilikni, yerga ishlov berish va chorvachilikni o'rganib, doimiy yashash uchun qulay manzilgohlar qurishni boshlagan. Bu manzilgohlar odatda, qulay tabiiy sharoitga ega, eng avvalo suv manbalari yaqinida, hosildor tuproqli hududlarda joylashgan bo'lib, ular jamoa tarzida yashash va mehnat qilish uchun mo'ljallangan bo'lgan.

Olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida eng qadimgi aholi manzilgohlari sifatida taxminan 10-9 ming yillik tarixga ega hozirgi Falastin davlatining g'arbiy sohilida joylashgan Jerixo (Jericho), Turkiyaning janbiy

qismidagi Gyobekli-Tepe (Göbekli Tepe), 7-6 ming yillik tarixga ega Pokiston hududidagi Mehrgarh (Mehrgarh), Turkiya xududidagi Chatalho'yuk (Çatalhöyük) aholi manzilgohlarini ko'rsatish mumkin. Mazkur aholi manzilgohlari asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi muqim aholi yashash punktlari bo'lib, ularda asosan xom g'ishtdan barpo qilingan uylar zich holatda joylashgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon aholisi soni va turmush darajasining ortib borishi bilan aholi manzilgohlarining shakl-shamoli ham o'zgarib boradi. Bu jarayon ayniqsa, sanoatlashuv va kapitalizm bosqichida zamonaviy shaharlarning paydo bo'lishi hamda o'z navbatida aholi joylashuv nazariyalarining ishlab chiqilishi bilan bog'liq holda rivojlanib borgan.

Aholi manzilgohlarining rivojlanishi va joylashuvi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida ko'plab ilmiy-nazariy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Jumladan, aholi manzilgohlari tashkil etilishining iqtisodiy geografik jihatlari dastlab Yevropa davlatlari olimlari I.Tyunen, A.Veber,

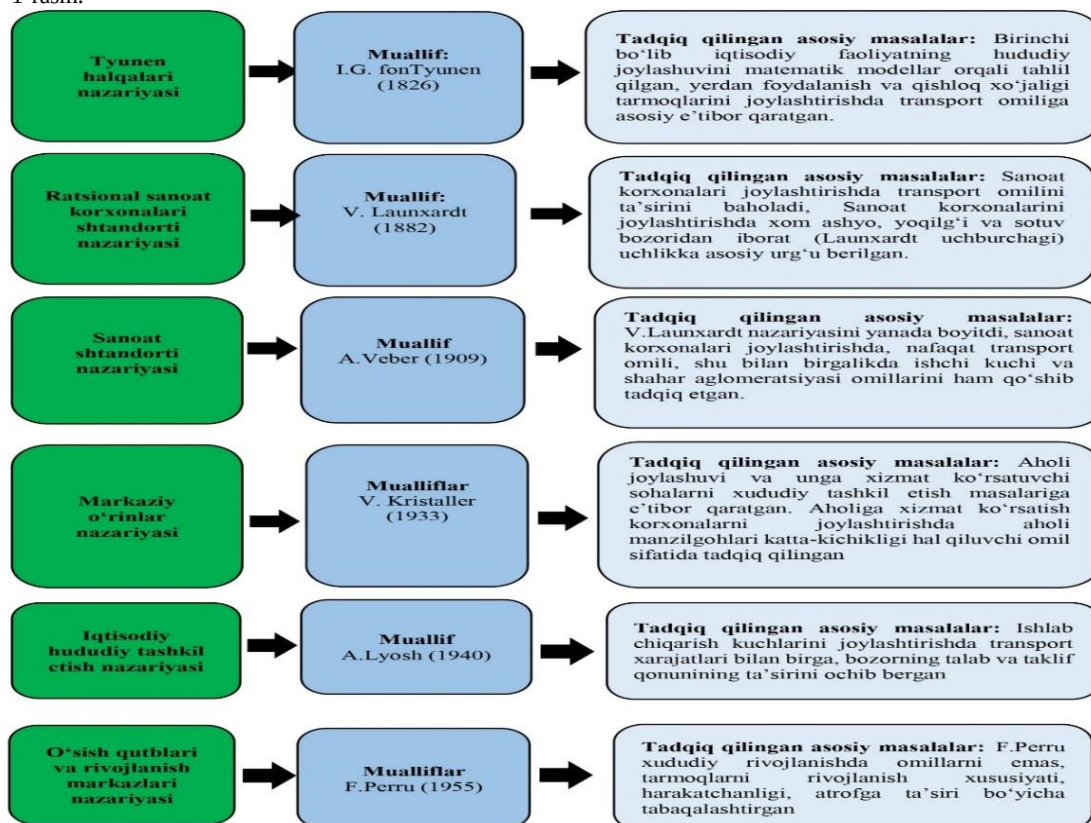
V.Kristaller, A.Lyosh, F.Perru va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan. Sobiq ittifoq va mamlakatimiz olimlaridan N.N.Baranskiy, Y.G.Saushkin, G.M.Lappo, S.A.Kovalyov, YE.N.Persik, O.B.Atamirzaev, A.S.Soliev, A.U.Sattorov va boshqalar aholi manzilgohlarini hududiy tashkil etilishi muammolari bilan shug'ullanishgan.

Tahlil va natijalar. Aholi manzilgohlari rivojlanishining ilmiy-nazariy masalalari aholining joylashishi, hududiy taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik omillarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu masalalarni o'rganishda Yevropalik olimlarning quyidagi asosiy klassik nazariy yondashuvlari va modellari mavjud:

1. Valter Kristaller (1893–1969) nemis geografi bo'lib, 1933 yilda o'zining "Markaziy o'rinlar nazariyasi"

(Central Place Theory) ni ilgari surdi. Ushbu nazariya iqtisodiy geografiya va shahar rivojlanishi sohasida inqilobiy ahamiyatga ega bo'lib, aholi turg'unlik nuqtalari va shaharlar rivojlanishini iqtisodiy jihatdan tushuntirishga qaratilgan. V.Kristaller nazariyasining asosiy mohiyatini shaharlar va qishloqlar orasidagi funksional munosabatlarni tushuntirish, markaziy joylarning o'lchami, faoliyat hududi va tashkiliy tartibini aniqlash, shaharlar o'rtasidagi iqtisodiy bog'liqlik va hududiy rivojlanish modellarini tasvirlash tashkil etadi. Bunda u, ikkita asosiy jihatga e'tibor qaradai, birinchidan markaziy o'rin - xizmatlar, savdo va boshqa iqtisodiy faoliyatlar to'planadigan nuqta bo'lsa, ikkinchidan markaziy joydan boshqa barcha hududlar tovarlar va xizmatlar taqsimlanadigan aholi punktlari deb hisoblaydi.

1-rasm.

1-rasm. Aholi manzilgohlari va xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishning asosiy nazariyalari (muallif ishlanmalari asosida tuzilgan).

Kristaller aholi joylashuvini va aholi manzilgohlarini ierarxik shaklda tasvirlaydi, ya'ni ierarxiya yuqori darajali markazlardan (katta shaharlar) boshlanib, kichik darajali markazlarga (qishloq va tuman markazlari) qadar uziladi. Nazariyada hududlar oltiburchak (geksagonal) shaklida tasvirlangan bo'lib, bu hududlar o'rtasidagi ta'sir hududlari o'zaro qoplanmasdan, samarali taqsimlanishini ta'minlaydi.

Nazariyada geografik yondashuv kuchli aks etgan bo'lib, taklif etiladigan xizmatlardan foydalanishda xudud va masofa hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblanadi. Jumladan, Markaziy joyda taklif etiladigan xizmatlar ma'lum masofadagi mijozlarni jalb qilishi, kichik markazlar yaqindagi talabni qondirsa, yuqori darajadagi markazlar katta hududlarni qamrab oladi deb ta'kidlaydi. Kristaller nazariyasida markaziy joylar uch asosiy tamoyilga asoslanadi:

Tashqi savdo tamoyili: Iqtisodiy faoliyat minimal masofada joylashadi. Har bir markaz o'z tovar va xizmatlari bilan yaqindagi kichik markazlarni ta'minlaydi.

Transport tamoyili: Transport xizmatlarining samaradorligini oshirish uchun markaziy joylar transport yo'nalishlari bo'yicha joylashtiriladi.

Administrativ tamoyil: Ma'muriy boshqaruvning qulayligi uchun asosiy markazlar boshqa markazlarga nisbatan kattaroq hududni qoplaydi.

Markaziy joylar nazariyasi shahar va qishloq hududlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatlar qanday tashkil qilinishini tushuntirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi hamda u shaharsozlik, transport infratuzilmasi rivojlanishi, hududiy rejalashtirish va iqtisodiy geografiya sohalarida keng qo'llaniladi. Shu bilan birga V.Kristaller nazariyasida hududlar bir xil, ya'ni: har bir joyda bir xil geografik shart-sharoit mavjud, aholi bir xil joylashgan va ularning xarid qobiliyati teng, barcha markaziy joylar o'rtasida transport xizmati bir xil darajada rivojlangan, Shaharlar va markazlar o'zlarining faoliyat hududiga ega degan gipoteza yotadi. Va aynan, ana shunday yondashuv, mazkur nazariyaning asosiy kamchiligi hisoblanadi. Chunki, haqiqiy dunyoda hududiy birxillik mavjud emas va aslo bo'lishi ham mumkin emas, xuddi shuningdek, dunyo mamlakatlari aholisi joylashuvi va geografik shart-sharoitlar turli-tuman, va har bir xududda shaharlarning taraqqiyotiga darajasiga ko'ra transport infratuzilmasi teng rivojlanmagan. Yuqoridagi kamchiliklar bilan birga V.Kristallarning Markaziy joylar nazariyasi

hududiy rivojlanishni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. U aholi manzilgohlarining asosiy ikki shakli shaharlar va qishloqlar orasidagi iqtisodiy munosabatlarni tizimli tarzda baholash imkonini beradi va hozirgi vaqtda ham urbanizatsiya jarayonlari tahlil qilishda qo'llaniladi.

Aholi manzilgohlari nazariyalari bilan bir vaqtda aholi manzilgohlarini tashkil topishida eng asosiy o'rinni egallovchi, ya'ni aholi manzilgohlarini hosil qiluvchi qishloq xo'jaligi, sanoat va xizmat ko'rsatish sohalari joylashtirish nazariyalari ham ishlab chiqila boshlagan. Jumladan, ana shunday nazariyalar orasida, Lokalizatsiya nazariyasi — iqtisodiy faoliyatning muayyan hududda joylashishi va uning omillarini o'rganuvchi iqtisodiy-geografik nazariya alohida ahamiyatga molikdir. Bu nazariya iqtisodiy resurslarning joylashuviga, ishlab chiqarish va bozorning aloqadorligiga hamda muayyan hududning samaradorligini oshirishga qaratilgan. Lokalizatsiya nazariyasining asosiy maqsadi ishlab chiqarishni hududiy joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarni tushuntirish va joylashuv bo'yicha eng samarali qarorlarni belgilashdan iborat. Bu nazariya birinchi navbatda sanoat va ishlab chiqarish sektorlari uchun ishlab chiqilgan.

Lokalizatsiya nazariyasining rivojlanishida uning asoschilari sifatida nemis olimlarining hissalarini beqiyos. Jumladan, Iogann Genrix fon Tyunen (Johann Heinrich von Thünen) nemis iqtisodchisi va geografi bo'lib, u birinchi bo'lib iqtisodiy faoliyatning hududiy joylashuvini matematik modellari orqali tahlil qilishga urinib, bu sohaning asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning "Tyunen halqalar modeli" deb atalgan nazariyasi 1826 yilda chop etilgan "Izoliyatsiya qilingan (ajratib qo'yilgan) davlat" ("Der isolierte Staat") asarida bayon qilingan. Mazkur nazariya Lokalizatsiya nazariyasining poydevori sifatida tan olingan. Uning ishlab chiqarish joylashuvi va bozor aloqasiga oid yondoshuvi asosiy ilmiy manba hisoblanadi. I. Tyunen "Xalqalar modeli" orqali transport xarajatlari va resurslarning joylashuviga asoslangan lokalizatsiyani tushuntirgan.

Tyunen modelida markaziy bozor atrofidagi qishloq xo'jaligi hududlari konsentrik halqalar shaklida joylashadi. Har bir halqa belgilangan bir qishloq xo'jaligi mahsuloti uchun mo'ljallangan:

1-halqa: Intensiv qishloq xo'jaligi va bog'dorchilik

Hosili tez buziladigan mahsulotlar, masalan, sabzavotlar, gullar va sut mahsulotlari.

Markazga yaqinligi transport xarajatlari va yetkazib berish vaqtini kamaytirish nuqtai nazaridan muhim

2-halqa: O'tin va yoqilg'i o'rmoni

Yoqilg'i mahsulotlari transport xarajatlari yuqori bo'lgani uchun bozorga yaqin joylashtiriladi.

3-halqa: Don va g'alla yetishtirish

Transport xarajatlari o'rta darajada. G'alla ko'proq masofalarda ham saqlanishi mumkin.

4-halqa: Chorvachilik va malakali chorva yetishtirish

Qoramol boqiladi, chunki ularni markazga yetkazish oson. Yashash joyi uchun esa katta yer maydoni talab etiladi.

5-halqa: Markazdan uzoq hududlar: Qishloq xo'jaligiga yaroqsiz, masalan, o'rmonlar yoki hosilsiz yerlar.

Tyunen nazariyasi mahsulotlar bozorga qanchalik yaqin bo'lsa, ularning transport xarajatlari kamayadi, bu esa mahsulot turlarini joylashtirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi, Markazga yaqinlashgan sari yerning narxi oshadi, bu esa intensiv qishloq xo'jaligini talab qiladi. Yerdan olinadigan daromad maksimal darajada bo'lishi lozim degan g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan.

Shu bilan birga mazkur nazariya ham ideal bir xil tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy sharoitga ega xududlarga nisbatan ishlab chiqilgan bo'lib, model haqiqiy aholi manzilgohlarida qishloq xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda ko'p hollarda real hayotga mos kelmaydi. Ammo, I.Tyunen nazariyalari hozirgi davrda ham qishloq xo'jaligi, shaharsozlik, atrof-muhit

muhofazasi va transport infratuzilmasini rejalashtirish kabi sohalarida metodologik asos sifatida katta ahamiyatga ega.

Yana bir nemis olimi Alfred Veber (Alfred Weber) 1909 yilda o'zining "Sanoat shtandorti" nazariyasida ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi uch asosiy omilni belgilagan:

Resurslarga yaqinlik.

Bozorlarga yaqinlik.

Transport xarajatlari.

Yana bir nemis olimi Avgust Lyosh (August Lösch 1906–1945) bo'lib, hududiy rivojlanish, iqtisodiy geografiya va iqtisodiy faoliyatning hududiy tashkil etilishini o'rgangan. U o'zidan oldingi joylashtirish (I.Tyunen, A.Veber, V.Kristaller) nazariyalarini umumlashtirib xo'jalikning barcha tarmoqlarini oqilona joylashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Uning asosiy ishlari "Iqtisodiy hududiy rivojlanish" va "Markaziy o'rinlar" nazariyasini takomillashtirish bilan bog'liq. A.Lyosh qishloq xo'jaligini areal va sanoatni nuqtasimon joylashtirish xususiyatlarini mohiyatini tushuntirib berdi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, klassik joylashtirish nazariyalari mutlaq abstrakt bo'lib, ular ideal sharoit mavjud hududlar doirasida ishlab chiqilgan. Mamlakat va mintaqalarda ma'lum bir sohani joylashtirish orqali shu hududning iqtisodiy salohiyatini rivojlantirish, uning boshqa hududlarga nisbatan tezroq rivojlanishi xududiy tafovutlarni vujudga keltiradi. Bu esa, qulay tabiiy sharoit va resurslarga ega hududlarda aholida etibor qaratish lozimligini anglatadi. Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida "O'sish qutblari va rivojlanish markazlari" nazariyasi Fransuz iqtisodchisi Fransua Perru (François Perroux) tomonidan 1955 yilda ilgari surilgan. Ushbu nazariya jamiyat va iqtisodning rivojlanishi har doim bir xil bo'lmashligini, rivojlanish ma'lum hududlarda (qutblarda) yoki markazlarda jamlanishini ta'kidlaydi. Bu jarayon iqtisodiy, ijtimoiy va hududiy disproportsiyalarga olib keladi.

F.Perru mamlakat va mintaqalarda rivojlanish bir tekis amalga oshmasligi, u ma'lum markazlar (shaharlar, sanoat zonalar yoki texnologiya markazlari) atrofida jamlanishi va bu markazlarda rivojlanish jarayoni yuqori sur'atda amalga oshishi hamda aynan ular "O'sish qutblari" sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi.

O'sish qutblari o'zlarining atrofidagi hududlarga ijobiy (yangi ish o'rinlari yaratish, infratuzilma rivojlanishi, texnologiyalarning tarqalishi) yoki salbiy (resurslarning bir markazga yig'ilishi, periferiya hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy qaramligi) ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu ta'sir markaz va periferiya o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar orqali amalga oshadi. O'sish qutblari rivojlanishi tashqi omillarga bog'liq bo'lib, rivojlanish markazlari iqtisodiy faoliyatni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. Ular innovatsiyalar, sarmoyalar va ishlab chiqarish jarayonlarini jalb qiladi. Bu jarayon, o'z navbatida, iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtiradi, natijada, ularning atrofida sanoat korxonalari, xizmat ko'rsatish sohalari, transport infratuzilmalari va aholi punktlari rivojlanadi.

Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon (majmua) hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarning ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qutblari vujudga keladi. Ta'kidlash joizki, o'tgan asrning qirqinchi yillarida xuddi shunga o'xshash «iqtisodiy o'choqlar» g'oyasi rus olimlari, jumladan A.G.Aleksandrov va N.N.Kolosovskiy tomonlaridan ham yaratilgan edi(5).

Fransua Perru nazariyasi hududiy iqtisodiy rivojlanishni o'rganish va rivojlantirish uchun muhim asos bo'lib, uning g'oyalari hozirgi vaqtda ham dolzarb ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar. Lokalizatsiya jarayonlariga iqlim va tabiiy sharoit, tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi, ishchi kuchi, transport infratuzilmasi, iqtisodiy muhit

va iqtisodiy siyosat eng yuqori ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida belgilanadi.

Hozirgi kunda lokalizatsiya nazariyasi sanoat va xizmat ko'rsatish sohaslarini joylashtirishda hamon dolzarb hisoblanadi. Shaharlarning rivojlanishi, globalizatsiya jarayonlari va texnologik taraqqiyot ushbu nazariyaning yangi yo'nalishlarini belgilab berdi.

ADABIYOTLAR

1. Christaller, W. (1933). Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena: Gustav Fischer.
2. Thünen, J. H. von (1826). Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Hamburg.
3. Weber, A. (1909). Über den Standort der Industrien. Tübingen: Mohr Siebeck.
4. Perroux, F. (1955). Note sur la Notion de Pôle de Croissance. Économie Appliquée, 8(1-2), 307-320.
5. Soliev A.. Hududiy majmualarning nazariy asoslari, o'quv qo'llanma. Toshkent, 1996 – 108 b.
6. Qurbonov P.R.. Janubiy O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlari, monografiya. Toshkent. – “Mumtoz so'z”, 2019.